

Užimtumą ir nedarbą lemiantys ekonominiai veiksniai

Stasys Valentinavičius

Docentas socialinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto Visuomenės ūkio katedra
Saulėtekio al., 9 2040 Vilnius
Tel. (370) 36 61 29, faks. (370) 36 61 27

Straipsnio tikslas – išanalizuoti nedarbo kitimo tendencijas bei išaiškinti svarbiausius veiksnius, turinčius įtakos skatinti užimtumą ir darbo vietų kūrimą išsivysčiusiose šalyse. Išnagrinėti susiklosčiusią situaciją Lietuvos darbo rinkoje bei atskleisti svarbiausias nedarbo didėjimo priežastis. Pateikti pasiūlymų, kaip panaudoti užsienio šalių patirtį, sprendžiant užimtumo didinimo ir nedarbo mažinimo problemas mūsų šalyje.

Įvadas

Užimtumo problema – viena iš svarbiausių daugelio pasaulio šalių ekonominių ir socialinių problemų. Didėjantis užimtumas sudaro spartaus ekonomikos augimo prielaidas, o didėjančios gyventojų darbo pajamos garantuoja šalies stabilumą ir gyventojų gerovę. Todėl didelis ir efektyvus užimtumas yra vienas iš svarbiausių valstybės socialinės politikos tikslų, kuris gali būti sėkmingai sprendžiamas mažinant nedarbą, kuriant naujas darbo vietas.

Pastaruoju metu sprendžiant užimtumo klausimus daugelyje pasaulio šalių ypač daug dėmesio skiriama nedarbo problemai, kurios padariniai ir sąnaudas visuomenei galima vertinti mikroekonominiais ir makroekonominiais požiūriais. Mikroekonominiai nedarbo nuostoliai – tai nuostoliai, padaryti žmogui, nes, netekęs darbo, jis praranda ne tik pajamų šaltinį, patiria gyvenimo lygio smukimą, bet ir didžiulį psichologinį diskomfortą. Makroekonominiai nedarbo nuostoliai – tai nuostoliai plačiuoju požiūriu, juos

patiria visa šalies ekonomika. Šiuo požiūriu nedarbą galima traktuoti kaip vieną iš neefektyvaus darbo jėgos išteklių panaudojimo priežasčių. Jeigu nedarbo lygis šalies mastu yra labai aukštas ir viršija natūralųjį nedarbo lygį, tai nepagaminamas potencialus bendrasis nacionalinis produktas (BVP).

Teoriškai nedarbo lygio ir bendrojo nacionalinio produkto apimties atsilikimo nuo potencialiojo BVP ryšį dar 1960 metais įrodė žymus JAV makroekonomikos specialistas A. Okunas (Okun, Arthur). Ši teorija ekonomikos moksle įvertinta teigiamai ir žinoma kaip Okuno dėsnis, kuris teigia, jog yra reguliarus neigiamas faktinio BVP ir potencialiojo BVP procentinio santykio bei faktinio ir natūraliojo nedarbo lygio skirtumo ryšys. JAV ekonomikos pavyzdžiu įrodyta, kad procentinis nedarbo lygio pasikeitimas sudaro apie 0,4 produktų santykio procentinio pasikeitimo priešinga linkme [8].

Rengiant ir įgyvendinant mūsų šalyje ilgalaikes užimtumo didinimo priemones, visų pirma

tikslinga išnagrinėti svarbiausius naujų darbo vietų kūrimo veiksmus ir jų panaudojimo patirtį išsivysčiusiose šalyse (ES, JAV, Japonijoje), nes daugelyje jų užimtumo problema buvo gana aktuali ankstesniaisiais dviem dešimtmečiais, aktuali ji ir dabar. Siekiant integruotis į bendrąją rinką, ypač svarbu detaliau išanalizuoti šių problemų sprendimo būdus ES šalyse.

1. Užimtumo didinimo ir darbo vietų kūrimo ekonominiai veiksniai išsivysčiusiose šalyse

Nedarbas Europos Sąjungos (ES) šalyse pastaraisiais metais vidutiniškai svyruoja 10–11 procentų (18 milijonų bedarbių). Tik kai kurioms šalims geriau pavyko spręsti šią problemą. Pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje nedarbas 1999 metais siekė 6,1 proc. ir buvo pats mažiausias per pastaruosius 17 metų. Tuo tarpu dauguma ES šalių vargsta dėl didelio skaičiaus bedarbių. Šiame dešimtmetyje Europos darbo rinkos nuolat kenčia dėl menko darbo vietų kūrimo ir didelio nedarbo. Apie pusę su nedarbu susijusių problemų tenka spręsti pačioms ES šalių vyriausybėms. Kitą pusę šių problemų bandoma spręsti ES mastu, kuriant bendrą darbo rinką. Europos Komisija ne kartą pabrėžė, kad šalys galės kurti savo įdarbinimo programas, kurios bus kontroliuojamos. ES vykdomas tam tikro lygio reguliavimas lemia darbo jėgos kainą ir lankstumą. Pagerėjęs ES darbo rinkos funkcionavimas yra svarbus konkurencijai. Europos Bendrijoje (EB) per du pastaruosius dešimtmečius susiformavo specifinis socialinis modelis, kuriam būdingi solidarumo, visuomeninio atsakingumo ir teisių apsaugos principai. Tai matyti EB sutarties 136 straipsnyje, kur sakoma, kad „Bendrijos [ES] ir valstybių narių [...] tikslas yra skatinti užimtumą, gerinti gyvenimo ir darbo sąlygas bei jas deontinti, užtikrinti reikiamą socialinę apsaugą, įmo-

nių vadovybės ir darbuotojų dialogą, žmogiškų išteklių raidą, siekiant garantuoti ilgalaikį aukštą užimtumo lygį ir kovoti su atskirtimi“ [2, p. 4].

Analizuojant ilgalaikes nedarbo lygio pokyčių tendencijas, naudinga palyginti Europos darbo rinką su JAV sėkmingai veikiančia rinką. Europoje vidutinis nedarbo lygis tam tikrais laikotarpiais buvo: 1961–1970 metais – 2,5 proc., 1971–1980 metais – 4,5 proc., 1981–1990 metais – 9,1 proc., 1991–1994 metais – 9,9 proc., 1995–1997 metais – 10,8 proc., 1998 metais – 9,5 proc. (1 lentelė). Iš pateiktų duomenų matyti, kad laikotarpio pradžioje (1961–1980 m.) Europos šalyse vidutinis nedarbo lygis buvo palyginti mažas ir siekė 2,5–4,5 proc. Be to, paplitimas (aukščiausio ir žemiausio lygio skirtumas) taip pat buvo nežymus (4,7–6,1 proc.). Tuo tarpu nuo 1980 metų nedarbas pradėjo sparčiai didėti ir didžiausias buvo apie 1995–1997 metus, kai vidutiniškai sudarė 10,8 proc., o paplitimas – net 17,8 proc. Ypač didelis nedarbas tais metais buvo Ispanijoje (22,0 proc.), Suomijoje (14,9 proc.), taip pat Prancūzijoje (12,2 proc.), Italijoje (12,0 proc.), Airijoje (11,3 proc.). Tuo pačiu metu mažiausias nedarbo buvo Austrijoje (4,2 proc.), Nyderlanduose (6,1 proc.) ir Portugalijoje (7,1 proc.). Būdinga tai, kad tiriamo laikotarpio pabaigoje nuo 1998 metų beveik visose šalyse (išskyrus Vokietiją ir Austriją) pastebima vidutinio nedarbo lygio mažėjimo tendencija.

Bendras vidutinis nedarbo lygis JAV buvo: 1980 metais – 7,1 proc., 1990 metais – 5,6 proc., 1996 metais – 5,4 proc. [1]. Pažymėtina, kad JAV ekonomika nuo 1990 metų augo, ir nedarbas 1998 metais sumažėjo iki 4,6 proc. Tai buvo mažiausias rodiklis per paskutinius 24 metus. Tiesa, pastaraisiais metais ir šioje šalyje sulėtėjęs ekonomikos augimo tempams, o ypač po 2001 metų rugsėjo tragiškų įvykių, vis labiau kalbama apie galimą nedarbo didėjimą.

1 lentelė. Nedarbo lygis Europos šalyse 1961–1998 metais (procentais) [1]

	1960–1970	1971–1980	1981–1990	1991–1994	1995–1997	1998
Vokietija	0,7	2,2	6,0	5,4	9,0	9,7
Prancūzija	1,8	4,1	9,2	11,0	12,2	11,7
Italija	4,8	6,1	8,8	9,9	12,0	12,0
Ispanija	2,5	5,4	18,5	20,5	22,0	18,9
Nyderlandai	0,9	4,4	8,5	6,3	6,1	3,7
Belgija	2,1	4,6	9,7	8,2	9,6	8,3
Austrija	2,0	1,6	3,4	3,8	4,2	4,4
Suomija	2,0	4,1	5,5	14,0	14,9	11,6
Portugalija	2,5	5,1	7,0	5,2	7,1	5,7
Airija	5,4	7,7	14,7	15,0	11,3	8,7
Vidutinis	2,5	4,5	9,1	9,9	10,8	9,5
Paplitimas (skirtumas)	4,7	6,1	15,1	16,7	17,8	15,2

Užimtumo lygis ir naujų darbo vietų kūrimo tempas priklauso nuo daugelio veiksnių, jie kiekvienoje šalyje turi nevienodą įtaką, o ypač įvertinant šalių regionų specifiką. Tačiau išsivysčiusių šalių patirties analizė rodo, kad svarbiausie ekonominiai veiksniai yra šie [9; 10]:

- 1) ekonominis augimas ir užimtumo kitimas ūkio sektoriuose;
- 2) darbo sąnaudų lygis;
- 3) inovacijų (modernių technologijų) diegimo tempai;
- 4) darbo rinkos reguliavimo lankstumas.

Minėti veiksniai vienas su kitu susiję ir veiksdami kompleksiskai duoda geriausią galutinį rezultatą. Europos Komisija, atsižvelgdama į šių svarbiausių bei kai kurių kitų veiksnių įtaką, tikisi per penkerius metus sukurti apie 12 milijonų naujų darbo vietų ir iki 7 proc. sumažinti nedarbą.

1.1. Ekonominis augimas ir užimtumo kitimas ūkio sektoriuose

Pastaruoju metu darbo vietų kūrimas ES turi įtakos ir bendrojo vidaus produkto (BVP) pokyčiams. Padidėjęs BVP galima laikyti užimtumo lygio padidėjimo padariniu. Yra didelis skirtu-

mas tarp pačių ES valstybių, būtent tas, kaip didėjanti gamybos apimtis daro įtaką darbo vietų skaičiui, o tai reiškia, kad darbo rinkos funkcionavimas taip pat veikia darbo vietų kūrimą.

Tyrimai ES šalyse rodo, kad mažos įmonės (1–9 darbuotojai) turi didelį poveikį bendram darbo vietų kūrimui. Nuo 1988 metų iki 1995 metų užimtumas tokiose įmonėse vidutiniškai didėjo 0,75 proc. Tuo tarpu smulkiose įmonėse (10–99 darbuotojai) beveik nebuvo jokio padidėjimo, o vidutinėse ir stambiose – pastebėtas 0,5 proc. sumažėjimas. Smulkios įmonės daugiausia orientuojasi į vietos rinkas. Vidutinės ir stambios įmonės daugiausia linkusios eiti į tarptautinę rinką ir su stambių investicijų pagalba gali sukurti daug naujų darbo vietų. Tikslus sukurtų darbo vietų skaičius ir ekonomikos augimas priklauso nuo šių investicijų sukkelto multiplikatoriaus efekto.

Užimtumo didėjimas ES nuolat atsilieka nuo JAV ir Japonijos. JAV bendras metinis darbo vietų kūrimas buvo 0,8 proc. aukštesnis nei ES. Pramonė ES ir Japonijoje kuria daugiau nei trečdalį darbo vietų. Tai gerokai daugiau palyginti su JAV – ten tik ketvirtadalis. Visais trimis atvejais paslaugos sudaro didžiausią užimtumo

dalį. Tai ypač akivaizdu JAV, kur 1993 m. jos pasiekė 75,2 proc. Tuo pačiu metu užimtumas paslaugų sektoriuje ES buvo 65,3 proc., Japonijoje – 58,5 proc. ES silpnesnis užimtumo programų vykdymas, kuriant darbo vietas, sumažina atitinkamų ūkio sektorių skirtumus. Pavyzdžiui, Europos pramonė neteko dvigubai daugiau darbo vietų negu JAV, tuo tarpu Japonijoje pramonės užimtumas per 1979–1993 metus didėjo. Panašiai ir žemės ūkyje, ES darbo vietų praradimai buvo didesni nei JAV ir Japonijoje.

Visais trimis atvejais (ES, JAV, Japonija) buvo užfiksuotas žymus užimtumo paslaugų sektoriuje padidėjimas. Tai reiškia, kad daugiau darbo vietų buvo sukurta paslaugų rinkose. Visose trijose nagrinėjamosiose rinkose asmeninės ir komunalinės paslaugos (tokios kaip medicinos, socialinės ir švietimo paslaugos, visuomeninis administravimas) buvo pirmaujantys augimo sektoriai.

Remiantis išsivysčiusių šalių užimtumo struktūrinių pokyčių analize galima teigti, kad pramonė Europoje nėra svarbiausias darbo vietų kūrimo šaltinis. Tačiau darbo vietų sumažėjimas pramonėje gali turėti svarbų poveikį visai užimtumo situacijai. Per 1985–1994 metus daugiausia sumažėjimo penkių pramonės šakų užimtumas [10]: 1) tekstilės, avalynės ir drabužių; 2) transporto įrangos; 3) elektros prietaisų; 4) mašinų gamybos; 5) metalo apdirbimo. Šios pramonės šakos buvo pagrindiniai veiksniai, dėl kurių pramonėje darbo vietų skaičius tuo periodu labai sumažėjo. Buvo pastebimas nežymus tik gumos ir plastmasės dirbinių pramonės augimas. Kitaip nei pramonė, paslaugų sektorius sparčiai augo. Per 1982–1994 metus šis sektorius sukūrė nemažai naujų darbo vietų paslaugų rinkose. Šios rinkos teikia trejopas paslaugas: 1) verslo paslaugas (įskaitant profesionalias); 2) namų ūkio, švietimo ir medicinos paslaugas; 3) technines ir informacines paslaugas. Pažymė-

tina, kad transportas neturėjo didelės įtakos užimtumui paslaugų atžvilgiu.

Didžiosios Britanijos darbo vietų ūkio sektorių dinamikos nagrinėjimas rodo, kad jų skaičiaus augimą šalies pietuose 1979–1988 metais sukėlė daugiausia ypač greitas paslaugų sektoriaus plėtimasis. Šiuo periodu pietuose buvo sukurta per milijoną darbo vietų paslaugų sektoriuje ir tokiu būdu kompensuota 600 tūkstančių darbo vietų, prarastų gamybos sektoriuje. Šiaurėje sekėsi prasčiau. Daugiau kaip milijono darbo vietų gamybos sektoriuje netektis 1979–1988 metais buvo tik iš dalies kompensuota 400 tūkstančių darbo vietų sukūrimu paslaugų sektoriuje.

Per ilgą periodą ES šalių profesijų struktūroje, neskaitant fizinio darbo, buvo laipsniški pasikeitimai. Darbų, kuriems reikia aukštos kvalifikacijos, poreikis yra gana stabilus per visus verslo ciklus. Pavyzdžiui, per dvejus metus (1992–1994), kai bendras užimtumas sumažėjo apie 2 proc., ES vadovų ir aukštos kvalifikacijos specialistų darbo vietų skaičius padidėjo 3,5 proc. Tuo tarpu žmonės, dirbantys nekvalifikuotą, fizinį darbą žemės ūkyje, žuvininkystės sektoriuje prarado iki 10 proc. darbo vietų.

1.2. Darbo sąnaudų lygis ir jo įtaka konkurencingumui bei kurti naujų darbo vietas

Darbo sąnaudos daro įtaką konkurencingumui per kainų efektą, nes jos įeina į galutinę produkto kainą. Apdirbamojoje pramonėje darbo sąnaudos sudaro beveik 30 proc. bendrų produkto gamybos sąnaudų. Darbo sąnaudos turi įtakos ir naujų darbo vietų kūrimui ir užimtumui. Bendros darbo sąnaudos susideda iš atlyginimo ir kitų priskaitymų. Atlyginimui priklauso tiesioginis uždarbis arba alga, premijos, priedai ir t. t. Kiti priskaitymai (ne atlyginimo elementai) susideda iš socialinių garantijų mokėjimų ir kitų netiesioginių mokesčių.

Siekiant įvertinti darbo kainą, kuri labai svarbi konkuruojant tarptautinėse rinkose, reikia įvertinti darbo vieneto sąnaudas, jos yra labai svarbūs indikatoriai. Darbo sąnaudų lygis priklauso nuo trijų veiksnių: sąnaudų socialinei apsaugai (ne atlyginimų), produktyvumo ir tuo metu esamo valiutos keitimo kurso. Analizuojant darbo vieneto sąnaudų lygio ir jų kitimo tendencijas, svarbu aiškiai suvokti šių veiksnių įtaką. Kadangi darbo vieneto sąnaudos yra kainų tarptautinėje rinkoje konkurencingumo elementas, jos tiesiogiai veikia prekybą, o ypač eksportą.

Nagrinėjant darbo sąnaudų didėjimo priežastis Europoje, galima daryti išvadą, kad jos nedidėja greičiau nei JAV. Japonijoje darbo sąnaudos smarkiai didėjo aštuntojo dešimtmečio pradžioje greito augimo periodu, bet paskui sulėtėjo. Europoje darbo sąnaudos didėjo greičiau to paties dešimtmečio pabaigoje, tuo tarpu JAV jos greičiausiai didėjo 1990 metais.

Kad ir kokia būtų darbo sąnaudų didėjimo priežastis, kad konkurencingumas nesumažėtų sąnaudoms didėjant greičiau nei konkurentų, jos turėtų būti kompensuotos produktyvumo augimu arba keitimo kurso sumažėjimu.

Apskaičiuoti absoliutų darbo sąnaudų lygi yra sunku, kadangi reikėtų atlikti produktyvumo lygio matavimus visose valstybėse. Dėl šios priežasties tokie duomenys sunkiai surenkami. Kainos konkurencingumo atžvilgiu absoliutus darbo sąnaudų lygis produkcijos vienetui, palygintas su konkurentų, sukelia daug problemų įmonėms, dirbančioms tarptautinėse rinkose. Norint sužinoti, kaip konkuruoja kainos, darbo sąnaudų skirtumai turėtų būti dideli ir pastovūs laiko atžvilgiu. Be kainos konkurencingumo, taip pat labai svarbūs ir kiti veiksniai, kurie gali iki tam tikro lygio būti naudojami konkurencingumo trūkumams kompensuoti. Keitimo normos svyravimai rodo, kad įmonėms neįmanoma greitai prisitaikyti prie jų vietinių sąnaudų

bazės pasikeitimų. Kai skirtumai yra gerokai didesni ir pastovūs, įmonės turi sureguliuoti savo sąnaudų bazę. To nepadariusios, jos praranda gamybos apimtį, ir užimtumas mažėja, pirmiausia tų sektorių, kurie susiję su tarptautine rinka ir kainos konkurencingumu joje. Be to, tuo pačiu metu daro įtaką ir kitiems sektoriams, kurie nuo to priklausomi.

Tarptautiniams lyginimams yra labiau priimtini ne absoliutaus produktyvumo, o bendrų darbo sąnaudų skaičiavimai. JAV Darbo statistikos departamento pasiūlytos valandinės darbo sąnaudos yra plačiai taikomos industrinėse šalyse apibūdinti darbo sąnaudų lygį. ES neketina konkuruoti nedideliais atlyginimais. Didelis produktyvumas ir aukštos kokybės produktų gamybos specializacija leidžia išsivysčiusioms valstybėms kompensuoti didelius atlyginimus.

Dabar nėra esminių skirtumų tarp ES ir JAV valandinių darbo sąnaudų. Palyginti su JAV, adirbamojoje pramonėje vidutinės valandinės darbo sąnaudos ES valstybėse ir Japonijoje 1994 metais buvo didesnės tik apie 10 procentų. Kadangi nelabai skiriasi valandinės darbo sąnaudos ES ir JAV, visi atsirandantys darbo sąnaudų skirtumai gali būti priskiriami produktyvumo skirtumams. ES darbo produktyvumas yra apie 20 proc. mažesnis nei JAV, bet didesnis už Japonijos.

Remiantis atlikta analize galima daryti išvadą, kad gamybos apimčių kitimą, produktyvumą, užimtumą, taip pat sąnaudų lygį (įskaitant darbo vieneto sąnaudas) bei jų pokyčius lemia labai daug skirtingų veiksnių.

Svarbiausias dalykas, didinantis užimtumą, yra ribinių darbo sąnaudų ir ribinio darbo produkto santykis. Darbdaviai priims papildomą darbuotoją, jeigu dėl to papildomas gamybos apimtį padidėjimas nebus mažesnis už sąnaudas. Kai kuriuose ūkio sektoriuose (pavyzdžiui, pašlaugų) didelės darbo sąnaudos gali stabdyti dar

bo vietų kūrimą, nes darbas, kuriam nereikia aukštos kvalifikacijos, nepasiekia efektyvaus produktyvumo lygio, kad būtų galima padengti papildomas įdarbinimo sąnaudas. Kadangi didžioji darbo vietų dalis priklauso paslaugoms, darbo sąnaudų dydis yra labai svarbus veiksnys paslaugų plėtrai ir kurti naujas darbo vietas šiame sektoriuje.

Bendros darbo sąnaudos yra svarbus konkurencingumo indikatorius, o jų struktūra svarbi užimtumui. Socialinės apsaugos (ne atlyginimų) išlaidos sudaro 44 proc. bendrų darbo sąnaudų ES, palyginti su 28 proc. JAV ir 24 proc. Japonijoje. Tai rodo pagrindinius darbo sąnaudų struktūros skirtumus ir kokių dydžiu tam tikros paslaugos – sveikatos apsauga, pensijos ir t. t. yra finansuojamos per mokesčius ar darbuotojo užmokesį sumokėjus mokesčius. Darbdavių socialiniai įnašai daugelyje ES valstybių narių yra regresyviūs, nedidėja atitinkamai kartu su atlyginimais. Daugelyje Europos valstybių tai efektyvus darbo sąnaudų formavimo pagrindas.

Pažymėtina, kad mokesčių ir socialinių įmokų struktūra daugelyje ES valstybių yra tokia, kad su jais susijusi našta yra užkraunama mažai apmokamiems darbuotojams. Ši darbuotojų kategorija, kurios nedarbingumas yra neproporcingai didelis, yra priklausoma nuo to, kokį mastą pasieks sprendimai samdyti. Siekiant geriau išmatuoti mokesčių našta, kuri turi įtakos darbo rinkai, naudojamos sąnaudų kė nors įdarbinant ir darbuotojo užmokesčio atskaičius mokesčius skirtumu. Paklausa apibrėžia tos ne atlyginimų sąnaudos, kurias moka darbdavys. Socialinės apsaugos (ne atlyginimų) sąnaudų lygis ES šalyse kinta priklausomai nuo to, kaip kinta įstatymų nustatytų mokesčių darbuotojui dydis. Lyginant Europą ir pagrindinius jos konkurentus, matyti aiškūs mokesčių sistemų skirtumai.

1.3. Inovacijų (technologijų) įtaka produktyvumui ir darbo vietų skaičiui

Penkiolikoje ES šalių mokslo, technologijų tyrimų ir plėtros srityje dirba apie 1,6 milijono žmonių, o iš viso inovacinėje veikloje (įskaitant inovacinio projektavimo, priežiūros ir reguliavimo, rinkodaros, finansavimo, mokymo darbus) darbo vietų skaičius siekia 3,7 milijono.

Apskritai technologinė pažanga gerovę kuria dviem būdais: 1) didinant darbo jėgos bei kapitalo produktyvumą ir tuo padidinant bendrą produktyvumo lygį; 2) tausoiant išteklius ar pateikiant inovacinius produktus. Tai sudaro sąlygas rasti naujų rinkų, plėsti gamybą, didinti investicijas ir kurti naujas darbo vietas. Inovacijų įtaka ekonominiam augimui bei darbo vietoms labai priklauso nuo visuomenės gebėjimo pritaikyti, t. y. nuo daugelio socialinių-ekonominių veiksnių, tokių kaip: prekių ir paslaugų rinkos struktūra bei darbo jėgos rinka; pramonės modelis ir jo finansavimas; teisinė ir įstatyminė aplinka; intelektinės nuosavybės apsauga; įmonių konkurencingumas; klūčių inovacijoms plisti spektras ir kitų.

Investicijų į mokslo tyrimo ir plėtros darbus (MTP – angl. R & D) per pastaruosius 30 metų analizė: [7; 8], parodė, kad JAV, Japonijoje ir Europoje jų pelningumas vidutiniškai yra apie 20–30 procentų, o kai kuriose srityse keletą kartų didesnis. Pavyzdžiui, investicijų į informacinės technologijas pelningumas paprastai yra 80 proc., tuo tarpu į kai kurias medicinines technologijas įrengimus net iki 270 procentų. Remiantis atliktais tyrimais Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacijos (EBPO) šalyse padaryta išvada, kad produktyvumas yra didesnis tose šalyse, kur išlaidos mokslo tyrimo ir plėtros (MTP) darbams vienam darbuotojui yra didžiausios. Be to, nustatyta, jog, didėjant investicijoms į MTP darbus,

kiekvienoje industrinėje šalyje taip pat didėja produktyvumas. Panašūs dėsningumai pastebėti taip pat ūkio sektorių bei įmonių atžvilgiu. Produktyvumas yra didesnis ir didėja greičiau tuose sektoriuose ir įmonėse, kuriose daugiausia vykdoma MTP darbų savo jėgomis arba juos perkant. Tai rodo, kad inovacijų plitimas dažnai yra tiek pat svarbus, kiek gamyba sektoriuje ar įmonėje.

Dabar jau yra pakankamai darbų, neginčijamai įrodančių, kad pramonės sektoriai ir įmonės, diegiančios inovacijas, vidutiniu laikotarpiu sukuria daugiau darbo vietų. Kartu reikia pabrėžti, kad MTP darbų bei inovacijų įgyvendinimas yra ne tik esminis darbo vietų kūrimo, bet ir jų praradimo išsivysčiusiose (EBPO) šalyse veiksnys. Ūkio sektorių analizė parodė, kad nors darbo vietų skaičius apdirbamojoje pramonėje per pastaruosius tris dešimtmečius bendrai paėmus mažėjo, tačiau viso ūkio mastu didėjo. Labiausiai darbo vietų skaičius didėjo aukštųjų technologijų bei didelio MTP darbų intensyvumo pramonėje. Vidutinio lygio technologijų pramonės sektoriuose ir tuose, kuriuose gaminami nestandartiniai produktai, darbo vietų skaičius daugmaž liko stabilus. Kituose pramonės sektoriuose darbo vietų skaičius sumažėjo 10–30 procentų. Taigi investicijos į tyrinėjimus ir eksperimentinę plėtrą bei naujų technologijų plėtra turi reikšmingą teigiamą įtaką darbo vietoms. Su jų pagalba sukurtos darbo vietos yra ir geriau apmokamos. Industriškai išsivysčiusių šalių (EBPO) aukšto ir vidutinio lygio pramonės darbuotojų atlyginimas yra aukštesnis už pramonės vidurkį. Be to, kuo daugiau pramonė santykiškai nuo bendros apyvartos išleidžia MTP darbus, tuo geriau mokama jos darbuotojams. Verslo įmonių technologinė pažanga taip pat turi didelę įtaką jų rezultatams. Dėl šios priežasties įmonių išlaidos MTP darbams pastaraisiais metais gerokai padidėjo.

Pastaruoju metu pasirodo vis daugiau tyrimų duomenų, kad investicijos į MTP darbus ir technologijų plitimas turi didelę reikšmę skirtumams tarp regionų. Atliktos studijos ES devynių šalių beveik 70 regionų rodo, kad tie regionai, kurie daugiau investuoja į pramonės tyrimus ir plėtrą ir dėl to turi didesnį industrinį bei technologinį potencialą, sukuria daugiau darbo vietų tiek apdirbimo pramonėje, tiek tretiniame (paslaugų) sektoriuje ir turi žemesnį nedarbo lygį negu kiti regionai. Tai regionai, kuriuose labiau negu nacionalinis vidurkis diegiamos inovacijos bei daugiau patentuojama. Pažymėtina, kad viešosios ir universitetų išlaidos MTP darbams taip pat koreliuoja su kiekvieno regiono BVP bei bendru universitetų, įmonių ir regiono gyventojų paduotų patentinių paraiškų skaičiumi.

Šiame dešimtmetyje daugelis šalių (Suomija, Airija, Japonija, Pietryčių Azijos valstybės ir kt.) orientuojasi į **inovacinį ekonominės plėtros modelį**. Pavyzdžiui, Suomijoje nedarbas 1978 metais buvo apie 8 procentus ir didžiausias po Antrojo pasaulinio karo pabaigos. Siekiant spartinti tyrimų ir technologinės plėtros (TTP) darbus, dar 1983 metais Suomijoje buvo įkurta Valstybinė technologijų agentūra (TEKES), o 1990 metų pradžioje, nedarbo lygiui padidėjus iki 14 proc., nacionalinis inovacinės sistemos požiūris buvo pasirinktas kaip valstybinės politikos planavimo pagrindas. Išlaidas TTP darbams finansuoti Suomijos Vyriausybė 2000 metams padidino iki 3,2 proc., o 2004 metams numato skirti iki 3,5 proc. BVP [11]. Tai vienas iš didžiausių TTP finansavimo lygis EBPO šalyse. Taigi gerokai anksčiau pradėjusi formuoti nacionalinę inovacijų sistemą ir vykdyti aktyvią inovacinę politiką, Suomija labai galėjo paspartinti pramonės struktūros atnaujinimą. Šis procesas, prasidėjęs 1980 m. pradžioje, pastaraisiais metais pagreitėjo ir dabar

padeda spręsti vieną iš svarbiausių ekonominių ir socialinių problemų – nedarbą. Pavyzdžiui, elektros ir elektronikos pramonės šakos per pastaruosius dvejus metus sukūrė 15 tūkst. naujų, gerai apmokamų darbo vietų. Suomijos mokslo ir technologijos politikos taryba įvertino, kad tiesioginis intensyvaus mokslo ir technologijų augimo rezultatas bus apie 30–50 tūkst. naujų darbo vietų per ateinančius trejus metus. Į įvertinimą neįtrauktos papildomos darbo vietos, kurios bus sukurtos sudarytų sutarčių ir susijusių verslo paslaugų dėka. Kai kurie empiriniai tyrimai rodo, jog šie netiesioginiai ryšiai gali sukurti nuo 0,5 iki 1,5 papildomos darbo vietos kiekvienai darbo vietai, atsiradusiai tiesiogiai.

Ypač įdomus mums Airijos Respublikos pavyzdys. Ši šalis plotu, gyventojų skaičiumi ir žemės ūkio tradicijomis labai artima Lietuvai. 1973 metais stodama į ES ji buvo atsilikusi ir skurstanti agrarinė valstybė. Dabartinė Airijos Respublika – modernių technologijų lyderė, jos ekonomika sparčiai auga. Airija į ES įstojo turėdama didžiausią nedarbo lygį, kuris dar 1988 metais buvo apie 18 proc., o 2000 metais tik apie 4 procentus.

Nacionalinės ekonomikos požiūriu intensyvių žinių (mokslo imlios gamybos) darbo vietos yra gyvybiškai svarbios. Didžioji dalis produkcijos yra eksportuojama, ir svarbiausi darbai yra gerai apmokami. Tuo būdu šis augimas labai prisideda prie pajamų iš užsienio bei ekonominių mokesčių didėjimo ir sukuria žymią vietinių paslaugų paklausą. Mokslu ir naujomis technologijomis grindžiamas verslas sukuria subalansuotos regioninės plėtros ir būtinų nenutrūkstamo aplinkos gerinimo sąlygų prielaidas. Inovacinės įmonės gali prisitaikyti prie globalios rinkos pokyčių, padidinti produktyvumą ir sukurti naujų darbo vietų. Tokios įmonės daugeliu atvejų yra priklausomos nuo tinkamos aplinkos, palengvi-

nančios inovacijų ir naujo verslo susiliejimą ir plėtimąsi.

Išsivysčiusių šalių ilgalaikių ekonominės raidos tendencijų analizė rodo, kad technologinė pažanga turi teigiamą poveikį ekonominiam augimui bei darbo vietų skaičiui didėti vidutiniu ir ilgu laikotarpiu. Tai yra būdinga nacionaliniam ir regioniniam lygiui, taip pat šakos ir įmonės lygmeniu. Ekspertai teigia, kad tolesnis pramonės ir įmonių konkurencingumas bei darbo vietų kūrimas ir kartu ES piliečių gyvenimo lygis daug priklauso nuo dabar vykdomų investicijų į MTP darbus apimties.

1.4. Darbo rinkos reguliavimo lankstumo įtaka darbo vietų skaičiui

Daugelis ekonomistų didelio nedarbo priežastimi mano esant pernelyg sureguliuotą Europos socialinės apsaugos sistemą. Pavyzdžiui, vien tik Vokietija kasmet išmoka apie 100 milijardų dolerių bedarbių pašalpų. Europos Komisija siekia skatinti laisvesnį priėmimą į darbą ir atleidimą iš jo, apmokymą, taip pat rasti kapitalo naujiems verslams, teikti daugiau progų moterims ir jaunimui, kurie sudaro neproporcingai didelę bedarbių dalį. Nors Europos Komisija ir ES šalių vyriausybės žada labiau koordinuoti darbo politiką, tuos pačius klausimus šalys sprendžia labai skirtingai. Sąjungos viduje vyraujančių požiūrių skirtumą iliustruoja Didžiosios Britanijos vyriausybės parengtos nedarbo mažinimo daugiametės programos ir intervencinė Italijos vyriausybės politika.

Didžiosios Britanijos vyriausybės programoje formuluojami tokie uždaviniai: atsisakant nereikalingų apribojimų didinti darbo rinkos veiksmingumą; sumažinti darbdavių dengiamas darbo sąnaudas, susijusias su darbo užmokesčiu; didinti bedarbių galimybes konkuruoti darbo rinkoje ir rasti darbo. Didžiosios Britanijos vyriausybė reikalauja, kad ši sritis būtų liberalizuota,

leistų darbdaviams elgtis pagal jų poreikius. Tačiau oponentai teigia, kad tuomet darbuotojai permelyg priklausys nuo rinkos. Tuo tarpu Italijos vyriausybė nedarbo mažinimo programoje daugiausia dėmesio skiria finansinėms paskatomis (darbdaviai skatinami įdarbinti daugiau žmonių) ir valstybės tarnybų programoms, kurios padeda bedarbiams, taip pat infrastruktūros kūrimo projektams. Didžiosios Britanijos vyriausybė siekia kuo mažesnio valstybės kišimosi į šią sritį, o Italijos vyriausybės programų pagrindą sudaro darbdavių ir darbuotojų derybos. Daugelis ES šalių verslininkų tikisi, kad Europos valiutų sąjunga (EVS) sukurs naujų darbo vietų, nes Mastrichto kriterijai darė didelį spaudimą narystei EVS, kad būtų mažinamos išlaidos socialinėms reikmėms. Be to, panaikinus riziką, susijusią su valiutų keitimu toms Europos įmonėms, kurios parduoda užsienio rinkose, būtų skatinama tarptautinė konkurencija.

Reikia pažymėti, kad ES nėra nusistovėjusi darbo rinkos reguliavimo politika. Ūkio ir socialinės politikos klausimais vyksta dialogas tarp Europos darbdavių konfederacijos ir Europos profesinių sąjungų konfederacijos. Darbdavių organizacija gina bendrus įmonininkų darbo santykių interesus, dalyvauja sudarant sutartis su profesinėmis sąjungomis. Darbdaviai reikalauja mažinti mokesčius ir nedarbo pašalpas, apriboti visuomeninį sektorių bei pailginti pensinį amžių. Tuo tarpu profesinės sąjungos gina antrosios šalies – samdomų žmonių interesus. Dialoge taip pat dalyvauja ir **Ekonomikos bei socialinių reikalų komitetas**, įkurtas Romos sutartimi. Jis suteikia galimybę įvairių ekonominių ir socialinių interesų grupėms dalyvauti formuojant ir vykdant Bendrijos socialinę politiką. Būtiną atkreipti dėmesį į tai, kad iki šiol Bendrijoje nėra vienodų darbo taisyklių. Atskirose šalyse galiojantys darbo įstatymai reguliuoja minimalų pajamų lygį, darbo užmokestį, pensijas. Taip

pat skiriasi įstatymai, reguliuojantys darbo savaitės trukmę. Kai kuriose šalyse jų apskritai nėra. Darbo savaitės trukmė svyruoja nuo 39 valandų iki 48 valandų. Vienose šalyse darbo savaitės trukmę reguliuoja priimti specialūs įstatymai, kitose – kolektyvinės sutartys. Skiriasi taip pat atostogų trukmė, jų apmokėjimo sąlygos. Daugiausia problemų dažniausiai kyla dėl nacionalinių tradicijų, kurias sunku suderinti su bendra politika, nevienodu šalių ekonominiu išsivystymu, realios perkamosios galios skirtumais.

Darbo rinkų funkcionavimo efektyvumas priklauso nuo to, kaip bendrai organizuota ekonomika, kaip veikia teisinio reguliavimo ir kolektyvinio bendravimo sistema. Nagrinėjant darbo rinkų organizavimo lankstumą, skiriamas vidinis ir išorinis lankstumas. Vidinis lankstumas apima apmokymą, darbo organizavimą, darbo laiką, pramoninių santykių sistemą, o išorinis – priėmimo į darbą ir atleidimo iš darbo taisykles, taip pat geografinį ir profesinį judėjimą, o tai daro įtaką regioniniams nedarbo netolygumams.

Remiantis Didžiosios Britanijos praeities įvykių nagrinėjimu, galima taip pat pastebėti, jog ekonomikai greitai augant regioniniai nedarbo netolygumai mažėja lėtai. Antroji Thatcher vyriausybė atsisakė griežtos monetarinės kontrolės, ir šalies ekonomika pradėjo greitai augti (maždaug po 4 proc. per 1986–1988 metus). Tačiau šis greitas augimas beveik nepaveikė regionų nedarbo lygio skirtumų (paplitimo), sukeltų prieš tai buvusio nuosmukio. Spėjama, jog nedarbo netolygumų ir šalies ekonomikos lygio sąsąja dešimtajame dešimtmetyje pranyko. Tai kėlė daug nerimo, nes tai reiškė, kad nedarbo lygio atotrūkis tarp pietų ir šiaurės buvo pastovus. Tai, kad atsigauanti ekonomika nesugeba sumažinti regionų nedarbo netolygumų, rodė šiaurėje esant daug struktūrinio nedarbo. Struktūrinis nedarbas atsiranda dėl darbo jėgos paklausos ir darbo jėgos pasiūlos neatitikimo. Struktūriniai be-

darbiai arba turi kvalifikaciją, netinkamą „laisvoms“ profesijoms, arba negyvena ten, kur jų įgūdžiai reikalingi. Šiaurės regionų bedarbiai susidūrė su abejomis šiomis problemomis, ir todėl vidutiniškai buvo be darbo daugiau nei bedarbiai pietuose.

Šie regioniniai ilgalaikio nedarbo problemos aštrumo skirtumai yra labai svarbūs regioninei politikai, nes ilgalaikiai bedarbiai darba randa daug sunkiau nei trumpai pabuvę bedarbiais. Tai yra iš dalies dėl dirbančiųjų ir nedirbančiųjų kvalifikacijos atotrūkio, didėjančio nedarbo metu. Dirbantys žmonės gali nuolat tobulinti savo žinias, pritaikyti jas naujiems gaminiams ar naujiems išrastiems procesams. Atitinkamai bedarbių įgūdžiai tampa vis mažiau naudingi. Be to, ilgai nedirbančių žmonių moralė paprastai prastėja, todėl jie tampa vis mažiau patrauklūs darbdaviams.

Darbo rinkos lankstumas nesikerta su darbo rinkos reguliavimu. Faktiškai pagrindiniai augimo ir užimtumo apribojimai atsiranda dėl tam tikrų ribojimų pagrindinių produktų rinkose. Pavyzdžiui, butų fondų rinkos suvaržymai turi būti laikomi galimais judėjimo barjeriais. Taip pat patogumų trūkumas nuomojamose butuose ir skirtingos namų bei nuomos kainos riboja galimybes keisti regioną.

Pažymėtina, kad padidėjusį lankstumą reikia atitinkamai derinti su stabilumo lygiu tam, siekiant užtikrinti darbuotojų motyvaciją. Efektyvus žmonių išteklių naudojimas išlieka pagrindiniu elementu, užtikrinančiu produktyvumo didėjimą ir išorinį lankstumą. Kai kurios ES šalių įmonės, naudojamos naują darbo organizavimo požiūrį, pagerino savo produktyvumą ir išlaikė darbo vietas bei kūrė naujas. Jam būdinga orientacija į sudėtingesnį darbą ir paprastą organizavimą, nei į sudėtingesnį organizavimą ir paprastą darbą. Labiau decentralizuota organizacinė struktūra užtikrina didesnę vidinį lankstumą. Nauja darbo

praktika įgyvendino daugiakvalifikacinių grupinių darbą ir problemų sprendimą, orientuojantis į labiau decentralizuotą atsakomybę ir įgaliojimus. To išdava – didesnis pasitenkinimas darbu ir dėl geresnio įmonių konkurencingumo padidėjęs užimtumo saugumas. Lankstumo sumažėjimas darbo vietų kūrimą gali veikti įvairiais būdais. Pagrindiniai iš jų yra susitarimai dėl atlyginimų, darbo laiko ir darbo apsaugos sąlygų.

ES, panašiai kaip ir JAV, darbo rinkos yra gana dinamiškos. Tačiau tai nereiškia, kad bendrai darbo vietų kuriama daug, nes didelis ir darbo vietų praradimas. Per 1980–1990 metus buvo decentralizuotų susitarimų pasikeitimų. Pažymėtina, kad JAV ir Japonijoje daugiau sudaroma gamyklinių sandorių.

Skirtingi susitarimai dėl atlyginimų turi savo pranašumų ir trūkumų ir kol kas sunku nustatyti, kuri forma yra geresnė. Viena vertus, pavyzdžiui, centralizuoti susitarimai tam tikrose valstybėse buvo sėkmingai naudojami palaikyti tvirtus atlyginimus ir tai turėjo įtakos infliacijai ir sąnaudoms. Kita vertus, sektorinis susitarimas taip pat turi įtakos produktyvumui.

Darbo valandos taip pat nustatomos įstatymais arba kolektyvinėse sutartyse, o kartais naudojami abu būdai kartu. Pramoneje vidutinė metinė darbo laiko trukmė Japonijoje ir JAV yra ilgesnė nei ES. 1992 metais Japonijoje ji buvo 2120 valandų, JAV – 1940 valandų, o ES – 1644 valandos. Lankstumą lemia ne tiek dirbtų valandų skaičius, o per kiek laiko darbas yra padaromas. Šiuo atžvilgiu įmonės sugebėjimas optimaliai veikti, daryti geriausias investicijas gali būti stabdomas dėl kapitalo naudojimo sumažėjimo. Pirmaujančių įmonių praktika rodo, kad naudojant lankstų darbo laiko grafiką galima gerokai padidinti darbo vietų skaičių.

Tyrimai rodo, kad dėl nepakankamo lankstumo apie 38 proc. įmonių, esančių Europos valstybėse, patyrė sunkumų ieškodamos darbuo-

tojų darbui šeštadieniais. Taip pat manoma, kad, nepaisant kai kuriuose regionuose didelio nedarbo, apie 68 proc. įmonių gali susidurti su sunkumais ir ateityje. Darbo rinkos reguliavimas ES valstybėse skiriasi. Pastebėta, kad ES regionai, kur didesnis užimtumas, turi ir labiau išsilavinusią ir apmokytą darbo jėgą bei tobesnę darbo santykių sistemą. Valstybės narės, kurių rinka labiau reguliuojama, turi šiek tiek mažesnę užimtumą nei mažesnio reguliavimo valstybės.

Analizuojant lankstumą, turi būti atskiriamas lankstumo lygis ir jo kitimas laiko atžvilgiu. Beveik visose ES valstybėse akivaizdūs žymūs pokyčiai mažinant darbo laiko reguliavimą, taip pat sumažinti griežti reikalavimai ir suvaržymai. Darbdaviams tapo lengviau pasamdyti darbuotoją puse etato, taip pat laikiną darbuotoją. Be to, trečdalis valstybių narių sumažino atleidimo iš darbo ribojimus.

2. Nedarbas ir užimtumas Lietuvoje

2.1. Nedarbo ir užimtumo kitimo tendencijos ir jas lemiantys veiksniai

Iki 1990 metų oficialiai Lietuvoje nedarbo nebuvo. Oficialiai nedarbas pradėtas fiksuoti tik 1991 metų pradžioje. Pirmaisiais darbo biržų veiklos metais jose besiregistruojančių gyventojų buvo gana nedaug. 1991 metais vidutiniškai buvo užsiregistravę tik apie 5,2 tūkst. nedirbančių gyventojų, o nedarbas tuo metu siekė apie 0,3 procento. Iš pradžių nedarbą lėmė struktūriniai ūkio pokyčiai, jis buvo labiau lokalus. 1991–1993 metais nedarbas lėtai, bet vis dėlto didėjo. Tuo metu plėtėsi jo geografija, nedarbas apėmė vis naujus regionus ir skirtingas socialines-demografines grupes. 1993–1994 metais oficialiai registruotų bedarbių skaičius sumažėjo. Šią nedarbo kitimo tendenciją, vieną vertus, lėmė intensyvi privataus sektoriaus plėtra, kita vertus, atsiradę neoficialūs darbo santykiai.

1995 metais pakilęs, nedarbo lygis po metų vėl šiek tiek sumažėjo, bet jau nuo 1997 metų grėsmingai ir stabiliai išlaikė didėjimo tendencijas. 2001 metų sausį nedarbas buvo beveik du kartus didesnis nei prieš dvejuis metais ir 1,2 karto didesnis nei prieš metus. Lietuvos darbo biržos (LDB) duomenimis, 2000 metais vidutiniškai buvo 204,9 tūkst. bedarbių, o nedarbas sudarė 11,5 proc. (2 lentelė). 2001 metų sausio 1 diena buvo užfiksuotas 12,6 proc. nedarbas, o jau ko vo 1 dieną šis rodiklis pasiekė rekordinę 13,2 proc. ribą.

Laipsniškai didėjant nedarbui gyventojų užimtumas sumažėjo nuo 66,7 proc. 1991 metais iki 55,1 proc. 2000 metais. Tuo pačiu metu sparčiai didėjo ieškančių darbo žmonių: jų 2000 metais buvo 267,5 tūkst. Dauguma užsiregistravusiųjų ir ieškančiųjų darbo buvo bedarbiai, ir tik palyginti nedidelė jų dalis (apie 30 proc.) gavo bedarbio pašalpą. Tokia sudėtinga darbo rinkos situacija susidarė ne tik dėl gamybos apimčių mažėjimo bei struktūrinių pokyčių ūkio sektoriuose, bet ir mažai steigiamų nuolatinių darbo vietų. Registruoti nuolatines kuriamas darbo vietas Lietuvoje pradėta nuo 1997 metų. Iš pateiktų duomenų matyti, kad per 1997–2000 metus kasmet šalyje vidutiniškai buvo sukuriama apie 70 tūkst. naujų darbo vietų. Bet 2000 metais tai sudarė tik apie 1/4 paklauso, nes darbo rinkoje ieškančiųjų darbo vidutiniškai užregistruota 267,5 tūkst., iš jų bedarbių – 258 tūkst. ančiai.

Analizuojant užimtumo ir nedarbo problemas, pažymėtina, kad Lietuvos statistikos departamento (LSD) duomenys skiriasi nuo LDB kai kurių 2 lentelėje pateiktų rodiklių. Pavyzdžiui, LDB duomenimis, Lietuvoje 2000 metais buvo: 204,9 tūkst. bedarbių, užimtumo lygis – 55,1 proc., o nedarbo – 11,5 proc. Tų pačių metų LSD duomenimis, minėti rodikliai atitinkamai buvo: 275,7 tūkst., 51,2 proc. ir 15,4 proc. [2]. Taigi skirtumai yra nemaži. Manome, kad

2 lentelė. Pagrindinių užimtumo rodiklių dinamika Lietuvoje 1991–2000 metais [4]

<i>Vidutiniai metiniai skaičiai</i>	<i>1991 m.</i>	<i>1993 m.</i>	<i>1995 m.</i>	<i>1996 m.</i>	<i>1997 m.</i>	<i>1998 m.</i>	<i>1999 m.</i>	<i>2000 m.</i>
Darbo jėga, tūkst.	1902,8	1859,3	1752,6	1783,5	1773,7	1769,8	1796,2	1806,9
Užimti, tūkst.	1897,6	1778,2	1643,6	1659,8	1669,2	1656,1	1647,5	1602,0
Bedarbiai, tūkst.	5,2	81,1	109,0	124,5	104,5	113,7	148,7	204,9
Iš jų ilgalaikiai, tūkst.					16,1	13,6	17,7	45,8
Užimtumo lygis, %	66,7	62,5	57,6	58,0	58,1	57,4	56,8	55,1
Nedarbo lygis, %	0,3	4,4	6,1	7,1	5,9	6,4	8,4	11,5
Užregistruota ieškančių darbo, tūkst.*	70,4	159,2	216,8	187,4	198,6	211,9	254,1	267,5
Iš jų bedarbiai, tūkst.*	55,5	154,9	213,5	183,6	193,5	204,3	244,7	258,0
[darbinta, tūkst.*	24,4	43,6	50,1	59,7	73,6	86,9	88,3	100,9
Paskirta bedarbio pašalpy, tūkst.*	6,5	53,3	82,3	68,3	58,2	53,9	65,0	77,2
Užregistruota naujų darbo vietų, tūkst.					65,4	74,0	66,0	74,4

* Per laikotarpį

Lietuvos statistikos departamento duomenys geriau parodo tikrąją situaciją darbo rinkoje ir gali būti palyginami su kitų šalių atitinkamais rodikliais, nes jie skaičiuojami remiantis darbo jėgos tyrimo rezultatais bei vadovaujantis Tarpautinės darbo organizacijos rekomendacijomis.

Remiantis LSD teikiamais gyventojų užimtumo tyrimų duomenimis, palyginę Lietuvos 1999 metų pagrindinius užimtumo rodiklius su kitomis šalimis (3 lentelė) matome, kad mūsų šalyje bendras nedarbas buvo didžiausias – 16,1 proc., o jaunimo net 31 proc. Galima pastebėti, kad nedarbas yra šiek tiek didesnis tose šalyse, kur palyginti didelę dalį bendrosios užimtų gyventojų struktūros sudaro dirbantieji žemės ūkyje (Lietuvoje – 18 proc., atitinkamai Lenkijoje ir Latvijoje – 19,1 proc. ir 13,5 proc.). Tačiau daugumoje šalių nedarbo lygiui turi įtakos ir kiti veiksniai.

Atlikta statistikos duomenų analizė nagrinėjant socialinius ir ekonominius veiksnius, sąly-

gojančius užimtumo mažėjimą ir nedarbo didėjimą Lietuvoje, leidžia teigti, kad iš esmės būdingi jau mūsų anksčiau nagrinėti ilgalaikiai ekonominiai veiksniai išsivysčiusiose šalyse. Skirtumas tik tas, kad vieni ekonominiams procesams turėjo lemiamą įtaką, o kitų įtaka kol kas nežymi.

Visų pirma didžiausią įtaką turėjo žymus gamybos masto sumažėjimas žemės ūkio, pramonės ir statybos sektoriuose dėl vykusio restruktūrizavimo bei bendras šalies ekonomikos nuosmukis 1991–1994 metais reformų laikotarpio pradžioje ir vėliau 1999 metais krizės Rusijoje ir kitose šalyse metu. Analizuojant ūkio restruktūrizavimą tikslinga skirti du laikotarpius – iki 1994 metų ir po 1994 metų. Pirmu laikotarpiu ypač sumažėjo bendroji pramonės produkcija, padidėjo infliacija, sumažėjo vidinė apyvarta ir tarptautinė prekyba, klostėsi įmonių reorganizavimo kryptys, prasidėjo naujų partnerių paieška, smuko gyvenimo lygis, pradėjo formuotis ir

3 lentelė. Pagrindiniai užimtumo rodikliai Lietuvoje ir kitose šalyse 1999 m. [2]

	Lietuva ¹	Latvija ¹	Estija ¹	Lenkija	Suomija	ES – 15
Gyventojai iš viso, tūkst.	3693	2439	1446	38 667	5142	369 903
Gyventojai 15–64 m., tūkst.	2515	1334	970	25 243	3438	247 059
Užimti gyventojai, tūkst. (< 15 m.)	1489	967	609	14 941	2333	155 272
Žemės ūkyje, %	18	13,5	7,4	19,1	6,3	4,5
Pramonėje, %	26,8	26,3	33,5	32,1	27,6	29,2
Paslaugose, %	55,2	60,2	59,1	48,9	66,1	66,3
Užimtumo lygis, % (15–64 m.)	58,8	59,2	55,1	60,8	67,4	62,1
Bedarbiai, tūkst.	285	165	99	2141	309	16157
Nedarbo lygis, %	16,1	14,6	13,9	15,3	11,8	9,5
Jaunimo nedarbo lygis, % (15–24 metų)	31,0	23,6	23,9	23,2	28,6	18,4

¹2000 m. IV ketvirtis

stiprėti privatus verslas. Antruoju – nuo 1995 metų prasidėjo ekonominis augimas, tačiau jis negalėjo kompensuoti dėl ūkio restruktūrizavimo prarandamų darbo vietų skaičiaus. Mūsų atlikti tyrimai [13] rodo, kad per 1993–1998 metus vien vidutinis metinis pramonės darbuotojų skaičius sumažėjo apie 104,6 tūkst., iš to skaičiaus mašinių gamybos sektoriuje – 59,1 tūkst. Dirbančiųjų skaičius taip pat mažėjo, tik ne taip ženkliai, žemės ūkio ir statybos sektoriuose. Būdinga tai, kad, panašiai kaip ir išsivysčiusiose šalyse, didėjo užimtumas paslaugų sektoriuje. Tačiau čia atsiradusios papildomos darbo vietos negalėjo kompensuoti jų praradimo kituose sektoriuose. Dėl to bedarbių ir toliau tolydžio daugėjo, o 2000 metais bedarbių skaičius buvo rekordinis (apie 205 tūkst.).

Be ekonominio augimo ir užimtumo kitimo ūkio sektoriuose veiksnio, nedarbui didėti Lietuvoje turėjo įtakos ir kiti veiksniai. Tai palyginti didelės darbo sąnaudos ir žemi produktyvumo rodikliai, jie net pačių pažangiausių mūsų šalies pramonės įmonių nuo išsivysčiusių šalių lygio skiriasi net keletą kartų. Dėl to mūsų įmo-

nių pagaminta produkcija tampa nekonkurencinga ir, mažėjant pardavimų apimtims, mažėja ir darbo vietų skaičius.

Reikia pažymėti, kad iki šiol daugelyje Lietuvos ūkio sektorių labai silpnai panaudojamas inovacijų (technologijų) veiksnys, nes aiškiai nepakankamas mokslo ir inovacijų diegimo gamybos srityje finansavimas, nesuformuota valstybės inovacinė politika [12]. Spartesnė technologijų pažanga svarbiausiuose Lietuvos ūkio sektoriuose, kaip ir išsivysčiusiose šalyse, sudarytų sąlygas produktyvumui didėti, kartais ir produkcijos konkurencingumui ir kurti naujas darbo vietas bei spartesniam šalies ekonominiam augimui tolimesnėje perspektyvoje. Tai pabrėžta ir Lietuvos mokslo ir technologijų baltojoje knygoje, kurioje sakoma, kad ... „nuo šios (inovacinės) veiklos tempų ir rezultatų iš esmės priklausys ūkio subjektų konkurencingumas – svarbiausias ekonomikos išlikimo veiksnys globalizacijos akivaizdoje“ [7, p. 66].

Šie trys aptarti ekonominiai veiksniai gali būti priskirti prie strateginių, nes jų panaudojimas ir efektyvumas daugiausia susijęs su ilgalai-

kėmis priemonėmis bei nemažomis investicijomis. Tačiau yra svarbios ir trumpalaikės darbo santykių reguliavimo priemonės, kurių pobūdis kiekvienoje šalyje priklauso nuo tam tikros susiklosčiusios socialinės bei ekonominės situacijos ir įgyvendinamos numatant atitinkamą užimtumo politiką.

2.2. Kai kurios užimtumo politikos priemonės

Išsamiai nagrinėti šalies užimtumo politikos formavimą ir priemonių įgyvendinimo mechanizmą nėra šio straipsnio tikslas, nes tai atskira ir sudėtinga problema. Siekdami panagrinėti darbo santykių reguliavimo priemonių įtaką užimtumui ir nedarbui, čia aptarsime tik kai kuriuos jos aspektus. Remiantis Lietuvos darbo rinkos procesų analize apibendrintai galima teigti, kad užimtumo politika Lietuvoje nėra pakankamai efektyvi ir numatyta ilgai perspektyvai. Tokia padėtis po nepriklausomybės atkūrimo formavosi pamažu ir susidarė dėl trijų esminių priežasčių.

Pirma, užimtumo politika turi būti glaudžiai derinama su bendra šalies ekonomine politika ir integruota į ją. Nors parengta daug nacionalinių programų, strategijų, plėtros planų ir kitų svarbių dokumentų atskiriems ūkio sektoriams, tačiau kol nėra parengtos bendros ilgalaikės ekonominės ir socialinės ūkio raidos strategijos, tol nėra sąsajų tarp priimamų ekonominių sprendimų ir darbo rinkos poreikių ilgai perspektyvai. Ilgai rengta ir tik 2001 metais Vyriausybės patvirtinta Lietuvos Respublikos užimtumo didinimo 2001–2004 metų programa [5], kurios svarbiausios kryptys yra šios: darbo vietų sistemos plėtojimas (verslininkystės skatinimas); užimtumo rėmimo tobulinimas; gebėjimų prisitaikyti prie pokyčių didinimas; lygių galimybių darbo rinkoje didinimas; užimtumo politikos integravimo didinimas. Be abejo, ši programa yra rei-

kalinga ir padės koordinuoti valstybės institucijų ir kitų darbo rinkos subjektų veiksmus. Ji taip pat iš dalies įvertina mūsų nagrinėtus strateginius veiksmus, tačiau joje numatytos priemonės iš esmės yra einamojo pobūdžio ir apima labiau organizacinių, valdymo, teisinių, švietimo ir darbo santykių reguliavimo klausimų sprendimą, numatant atitinkamą dokumentų rengimo vykdymo ir priėmimo terminus.

Antra, užimtumo fondo dydis yra nepakankamas, o jo paskirstymas ir toliau lieka neefektyvus. Daugiausia lėšų skiriama pasyvioms priemonėms (finansinėms priemonėms, sušvelninančioms pajamų praradimą dėl darbo praradimo – bedarbio pašalpoms) finansuoti, tuo tarpu aktyvioms darbo rinkos politikos priemonėms, teikiančioms galimybę sumažinti nedirbančių asmenų skaičių (įvairioms užimtumo programoms finansuoti), skiriama sąlygiškai nedidelė lėšų dalis, kuri 1998–1999 metais sudarė tik 37–38 proc. Užsienio patirtis rodo, jog šalys, kuriose didesnė dalis darbo rinkai skirtų pinigų atitenka aktyvios politikos priemonėms finansuoti, pasiekė geresnių rezultatų – mažesnę nedarbo lygį ir stabilesnę užimtumą. Taigi būtina pereiti nuo pasyvios prie aktyvios užimtumo politikos. Ne paslaptis, kad dabar daugelis žmonių registruojasi darbo biržoje vien dėl įvairiausių lengvatų, kompensacijų, pašalpų. Šios priemonės nėra nedarbo problemos sprendimas. Juk išmokėti pašalpas bedarbiams nėra problemos sprendimas, tai susiję su daugeliu socialinių ir ekonominių problemų.

Trečia, ES šalių patirtis rodo, kad užimtumo politikos veiksmingumas priklauso nuo to, ar efektyvi vietinio lygmens veikla. Norint užtikrinti didelį vietinio lygmens užimtumo politikos veiksmingumą, šią politiką reikia kuo labiau decentralizuoti. Jau nuo 1995 metų mūsų šalyje kalbama apie darbo rinkos politikos decentralizavimą, bet įgyvendinti šią nuostatą la-

bai sunku. Dabar daugelyje apskrčių ir rajonų trūksta kvalifikuotų specialistų nacionalinio lygmens sprendimams priimti ir vykdyti, menkas darbdavių socialinis aktyvumas, beveik nėra vietos profsąjungų organizacijų.

Nagrinėjant užimtumo politikos priemones, be minėtų trijų pagrindinių, kurios leistų mažinti nedarbo lygį, reikėtų paminėti išsilavinimo lygio poveikį. Lietuvoje pastaraisiais metais pastebima vis didesnė nedarbo priklausomybė nuo išsilavinimo. Išsilavinimas tampa vis labiau siektina vertybe, nes jis turi įtakos žmonių galimybėms darbo rinkoje, todėl jų siekimas turi būti visokeriopa palaikomas ir puoselėjamas tiek tėvų, tiek valstybės, nes didesnę galimybę gauti darbą turi įgijusieji vidurinį nei pagrindinį išsilavinimą, o dar didesnę – aukštąjį išsilavinimą. Valstybė, investuodama lėšas į švietimą, skatina švietimo kokybę, o tai savo ruožtu galiausiai prisideda prie ekonominės, socialinės bei kultūrinės šalies pažangos, padeda užtikrinti visuomenės socialinį stabilumą ir žmonių gerovę.

Išvados

1. Užimtumo problema kelia didžiulį nerimą ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje pasaulio šalių. Ypač didelis nedarbas, išsivysčiusiose ša-

lyse žymiai padidėjęs nuo 1980 metų, išsilaukė beveik to paties lygio iki 1997 metų. Lietuvoje užimtumo mažėjimas ir nedarbo didėjimas išryškėjo nuo 1993 metų ir laipsniškai didėjo iki 2000 metų.

2. Užimtumą, nedarbo lygį ir naujų darbo vietų kūrimą lemiantis ekonominiai veiksniai daugumos šalių yra panašūs, tačiau skiriasi jų panaudojimo galimybės, kartu ir jų įtaka darbo rinkos procesams.

3. Remiantis atlikta analize galima teigti, kad Lietuvoje įgyvendinant trumpo periodo užimtumo didinimo priemones bei skatinant naujų didelio produktyvumo darbo vietų kūrimą, išsivysčiusių šalių patirtis gali būti naudinga, nes jose panašūs procesai vyko gerokai anksčiau.

4. Rengiamose valstybinėse programose numatomos ir įgyvendinamos priemonės skatinti darbo vietų kūrimą turi būti ilgalaikės, tikslinės ir kompleksinės. Be to, turi būti tinkamai nustatyti prioritetai ir garantuotas jų finansavimas.

5. Ypač reikėtų atkreipti dėmesį į mokslo ir inovacijų (technologijų) veiksnį, nes, kaip rodo dabartinės pasaulinės ekonomikos raidos tendencijos, ateityje nuo jo iš esmės priklausys ūkio subjektų konkurencingumas – svarbiausias ekonomikos išlikimo veiksnys globalizacijos aki-vaizdoje.

LITERATŪRA

1. Deborah Owen and Peter Cole. EMU in perspective. Understanding monetary union. Financial Times. London, 1999. 191 p.

2. Darbo jėga, užimtumas ir nedarbas (tyrimų duomenys) 1997–2000. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 2001. 57 p.

3. Europos užimtumo ir socialinė politika: politika žmonėms. Vilnius: Alora, 2001. p. 32.

4. Lietuvos darbo rinka skaičiais 1991–2000. Lietuvos darbo birža. Vilnius: 2001. 404 p.

5. Lietuvos Respublikos užimtumo didinimo 2001–2004 metų programa // Valstybės žinios, 2001 m. gegužės 11 d., Nr. 40, p. 18–63.

6. Lietuvos statistikos metraštis 2000. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Vilnius: 2000. 612 p.

7. Lietuvos mokslo ir technologijų baltoji knyga. Mokslo ir studijų departamentas prie švietimo ir mokslo ministerijos. Vilnius: 2001. 192 p.

8. Makroekonomika: [vadovėlis / V. Snieška ir kt.]. Kaunas: Technologija, 2001. 615 p.

9. Science Technology Industry. Special Issue on „New Rational and Approchs in Technology and innovation Policy“. OECD Review, 1998, no 22, p. 307.

10. The acquis of the European Union under management of DG // Industry policy. Volume II A,

European Commission Directorate-Generale III – Industry. Brussels, 1998. 419 p.

11. Tarmo Lemola. Suomijos ekonominė plėtra ir technologijų politika // Mokslas ir technika. 2000, Nr. 7–8, p. 10–11, 50.

12. Valentinavičius S. Inovacinės politikos įtaka pramonės konkurencingumui // Ekonomika. Mokslo darbai. 1999, Nr. 49, p. 182–192.

13. Valentinavičius S. Pramonės konkurencingumas ir ekonominė plėtra // Ekonomika. Mokslo darbai. 2000, Nr. 52, p. 158–162.

14. Valentinavičius S. Darbo vietų kūrimo veiksniai ir jų panaudojimas išsivysčiusiose šalyse // Ekonomika ir vadyba – 2001. Tarptautinės konferencijos pranešimų medžiaga. 3 knyga. Ekonomika. Kaunas: Technologija, 2001. P. 317–328.

THE ECONOMICAL FACTORS OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT

Stasys Valentinavičius

Summary

This article analyses the factors, which help to increase employment in the developed countries. The main focus of this study covers: economic growth and trends of

employment in the sectors of economy, level of labour costs, flexibility of the labour market control and rate of innovation (implementation of new technologies).

Įteikta 2001 m. spalio mėn.